

ВИЩА ОСВІТА ЯК ВІДКРИТА СИСТЕМА В КОНТЕКСТІ ГУМАНІСТИЧНОЇ ПАРАДИГМИ

У статті аналізуються певні особливості вищої освіти як відкритої системи у контексті гуманістичної парадигми через звертання до педагогічного потенціалу синергетики. Розглядаються, зокрема, загальні положення, що визначають теоретико-методологічні та технологічні аспекти вищої освіти як системи, здатної до самоорганізації в умовах кризи.

Ключові слова: вища освіта, педагогічна синергетика, освіта як відкрита система, самоорганізація, особистісні смисли та цінності.

Поява різних концепцій особистісно-орієнтованої освіти в сучасній та зарубіжній педагогіці ознаменувала початок якісно нового етапу розвитку педагогічної думки. Серед провідних його особливостей виокремимо наступні: розуміння освіти як культурного процесу, сутність якого становлять гуманістичні цінності та культурні форми взаємодії його учасників; суб'єктність позиції викладача і студента, що стає системоутворювальним ядром освітнього процесу; активне використання в педагогіці вищої школи психологічних знань щодо механізмів розвитку особистості (персоналізація, самоідентифікація, самоактуалізація, самореалізація тощо). Способи реалізації цих ідей викликають і сьогодні чимало питань, ставлять проблеми, на які поки що немає однозначної відповіді ані в науковців, ані в практиків.

Особистісно-зорієнтована парадигма вищої освіти вимагає перегляду її мети, завдань, змісту, технологій, очікуваних результатів тощо (Ш. Амонашвілі, В. Андрущенко, І.Бех, Є.Бондаревська, Б. Гершунський, Н.Дем'яненко, І.Зязюн, М.Каган, Б.Коротяєв, В. Кремень, С.Кульневич, В.Курило, Ю.Сенько, В. Сериков, В.Сластьонін, В.Слободчиков, О. Сухомлинська та ін.). У відповідності до гуманістичного педагогічного світогляду, зміни уявлень про суб'єктів освіти, її стратегія і тактика сьогодні розвивається в напрямку спільного зі студентами пошуку особистісного смислу та особистісних цінностей самоорганізації. Провідними механізмами та принципами виступають положення педагогічної синергетики.

Мета цієї статті полягає в обґрунтуванні певних особливостей вищої освіти як відкритої системи в контексті гуманістичної парадигми через звертання до педагогічного потенціалу синергетики.

Ідея про пріоритетну роль особистісних структур свідомості у формуванні досвіду самоорганізації достатньо повно розроблена в синергетичних дослідженнях складних нерівноважних систем (Р. Баранцев, О. Князева, Й. Пригожин, Г. Хакен та ін.). Вона базується на синергетичному тлумаченні феномена самореалізації, який полягає у здатності системи до перетворення на нову якість, тобто до саморозвитку. Такою системи може виступати і свідомість викладачів і студентів, і освіта, якій потрібно стати часткою діяльності свідомості. Однією з найважливіших умов актуалізації даної властивості є стан кризової ситуації. Відтак, перманентна криза, яку переживає сучасне суспільство, як ніколи, актуалізує, звертання до синергетичних підходів. Не є виключенням і система вищої освіти, яка загалом підпадає під дію законів самоорганізації та еволюції відкритих неусталених систем.

Серед законів самоорганізації важливе місце посідає закон розвитку систем, що здатні до самоорганізації. Його сутність полягає в тому, що становлення більш сильної нової системи відбувається в умовах її відкритості, перебування в критичному стані, коли треба брати до уваги те, що в критичних точках руйнування старих структур можливі непередбачені, неоднозначні, різні варіанти розвитку подій.

Ситуація, що склалася в сучасній вищій освіті, дозволяє застосувати синергетичний підхід до її аналізу, розуміння перспектив розвитку, зокрема до характеристики освітнього процесу як самоорганізованої системи (Л. Брильова, В. Буданов, А. Добряков, С. Кульневич, М. Опенков, О. Робуль). Методологічно значущими для розробки педагогічних аспектів самоорганізації у даному випадку є наступні положення:

- система (особистість, освіта) сама формує і задає свої межі;
- розвиток системи не є прямолінійним, він нерівнозначний, альтернативний та хаотичний;
- концепція самоорганізації – це своєрідна система захисту від доктринальної ідеології в освіті;

- концепція самоорганізації відкриває нове вимірювання у вивченні стихійних процесів, вносячи в них елементи м'якого та делікатного регулювання (одним з елементів такого регулювання, на наш погляд, є процес підготовки викладачів для системи вищої освіти);

- управління таким процесом повинно бути спрямованим на те, щоб "запустити" механізми самоорганізації, потенційно закладені в особистісній системі індивіда; відповідати його гуманній природі [1].

Додамо, що орієнтири, які виступають у ролі ненасильницьких умов та засобів "запуску" особистісного потенціалу самоорганізації, виконують функції м'яких та делікатних регуляторів, що ініціюють діяльність свідомості і викладача, і студента на пошук смислів, побудови власної картини світу і себе, своїх дій у цьому світі. Особливої уваги заслуговує той факт, що розвиток самоорганізованих систем хоча і ініціюється зовнішніми чинниками, визначальними вони бути не можуть. Ця властивість притаманна і педагогічній системі, тож і її поняття отримують нове і більш точне розуміння. Наприклад, вища освіта може розглядатись як процес самоорганізації особистості засобами своїх внутрішніх ресурсів, потенцій при наявності зовнішньої ініціативи. Таким чином, базову основу освітнього процесу становить перехід від режиму зовнішнього управління процесами до режиму внутрішнього інтенсивного самоорганізованого професійного та особистісного розвитку.

Для досягнення самоорганізації свідомості змісту освіти надається особистісно-ціннісний сенс. Прийнятий особистістю викладача сенс задає моральні нормативи освітньої діяльності і визначає прийняття нею гуманних педагогічних рішень як особистісно значущих - і для самого викладача, і для студента. Сутнісна характеристика гуманістичної парадигми вищої освіти – створення умов для опанування кожним студентом сенсом свого навчання та життя. Ця ідея відображає

сучасні досягнення гуманістичної філософії, психології, педагогіки.

Поняття "особистісний сенс" ставало предметом наукового пізнання багатьох учених (В. Біблер, Ш. Бюлер, Ю. Курганов, О. Леонт'єв, В. Франкл, В. Шадриков та ін.). Наприклад, О. Леонт'єв вказував, що особистісні смисли висловлюють особливу суб'єктивність людської свідомості [3]. Через опанування смислів-цілей, смислів-інтересів, смислів-мотивів, смислів-переживань, смислів-відносин відбувається самотворення особистості. Становлення зв'язної упорядкованої системи таких смислів і є, на думку вченого, процесом становлення особистості. Згадаємо ще відомий афоризм О. Леонт'єва - "смислу не вчать, сенс виховується", який набуває в умовах гуманістичної парадигми своєрідного звучання.

Однак, тут одразу виникає питання про роль освіти в цьому процесі, про її якісні ознаки. У світлі теорії особистісних смислів освіта має наповнюватися життєвими проблемами, а не тільки постулатами наукового знання. Маємо збагатити освітній процес ситуаціями творчості, переживання, катарсису, підтримати в кожному студенті волю, бажання, мужність, самостійність у розв'язанні питань свого життя та оволодіння професією. Розбудити совість, відповідальність, щоб студенти "проживали" свою освіту в пошуку цінностей, у добрих справах, у творчості, переживаннях, любові, щоб вони мали право вільного вибору, щоб відчували підтримку з боку викладачів.

Останнім часом у наукових дослідженнях освіта все частіше розглядається як відкрита система, що пов'язано із виникненням нових соціальних понять, зокрема – суспільства відкритого типу як найбільш гуманного соціуму для успішного існування людства у ХХІ столітті [4]. Така освіта не відкидає класичних надбань, проте з огляду на закони та механізми синергетики характеризується певними принциповими ознаками.

Перш за все, визначення цілей освіти не обмежується тільки державним замовленням, а поширюється завдяки потребам, які привносяться самими студентами, їхніми батьками, викладачами. Якість особистості не "задаються" ззовні викладачами у відповідності до нормативів і стандартів, вони "видобуваються", оскільки закладені у свідомість студента як природовідповідні, інтелектуально-моральні задатки.

Освіта не дає сьогодні готових "рецептів" знань та зразків поведінки, вона передбачає розмаїття їх варіантів, звертаючись до природної потреби людини обирати (бо по суті вона є однією з гуманних характеристик внутрішнього світу особистості). Сучасна освіта характеризується також незавершеністю та відкритістю інформаційного поля, бо завжди залишається можливість для поповнення знань з різних джерел та власного досвіду; у цьому сенсі пам'ятаємо, що знання знаходяться у постійному розвитку як і сама людина, вони мінливі, не стабільні, живуть у режимі постійного нарощування. Тож у педагогічному процесі орієнтуємося не тільки на кінцевий результат (який, до речі, є відносно передбачуваним, якщо брати до уваги закономірності розвитку особистості), а й на процес опанування знаннями та досвідом поведінки через спеціально організоване проживання переживань у навчальній діяльності. Якби наукові поняття не формували ми у студентів, якби потреби та мотиви не визначали їхню діяльність, особистісно значущими, стійкими, дієвими вони стають лише в тому випадку, коли їм вдається увійти до сфери емоційних стосунків, закріпитися в ній. Велике значення має і встановлений сучасною психологією зв'язок між системою цінностей людини та її волею, між емоціями та волею, бо і емоційна, і волева сфери визначають поведінку людини (В. Зеньківський, С. Рубінштейн, Л. Божович, Б. Теплов, К. Ізард).

Проте, сучасна ситуація, що склалася у вищій школі, не завжди насичує емоційний світ студентської особистості, особливо позитивним досвідом, багатобарвним та глибоким. Осцьому цілеспрямована викладацька діяльність та педагогічне спілкування, підтримка яких стає емоційно-ціннісним компонентом, здатні структурувати емоційний світ, підтримувати його, створювати умови для емоційно-ціннісних проявів студентів, формувати механізми емоційно-вольової регуляції.

Особистості викладача і студента – суб'єкти педагогічної взаємодії, вони є відкритими для постійного оновлення новими смислами – знань, цінностей, стосунків, розуміння. Студент є самоцінним у тому сенсі, що має значення у тому вигляді, в якому перебуває – і для себе, і для викладача. (ця ситуація стосується і викладачів: чим більше унікальних талановитих особистостей вчених оточує студентів, тим краще). Навчальні плани і програми задають тільки необхідний орієнтир-мінімум, загальне ядро знань, яке поповнюється за умови впливу різних чинників, культурних, регіональних, етнічних, психологічних тощо.

Функція викладача набуває нових рис, бо він не претендує на "повне і абсолютне" знання всього, разом зі студентами він постійно наближається до знання, упевнюючись в його вічній неповноті та русі, використовуючи при цьому зовсім інші засоби взаємодії, наприклад особистісний діалог. Освіта розуміється як само вибудовування особистості у спілкуванні, що передбачає близький духовний зв'язок між студентом і викладачем, забезпечує сприятливі умови для зростання. Поняття "методика" поступається місцем поняттю "технологія" як більш цілісному набору орієнтирів, які на відміну від усталених, жорстких, регламентованих методичних правил припускають творчість суб'єктів освітнього процесу у пізнанні та взаємному розвитку.

Одним з положень синергетики є переконуючі комунікації, коли підхід до аналізу фактів ті їхніх ціннісних аспектів базується на моральних принципах. Проблема спілкування в синергетиці розглядається не стільки з позицій спрямованості, скільки з позицій впливу джерела інформації на її адресата. Синергетика визначає можливість передачі психічних станів від одних осіб до інших, що сприяє взаємопорозумінню. Для того, щоб інформація перетворилася на особистісно значущу, вона має збагачуватися енергетикою того, хто переконує, і тоді раціонально-логічні аргументи підтримуються інтуїтивно-емоційними особистісними якостями. Тобто, аргумент не може бути аморальним, а особистість стає своєрідним носієм духовності, тож великого значення набуває моральна характеристика автора інформації, у даному разі викладача [2].

Загалом, в епоху духовної кризи суспільства цикл гуманітарних дисциплін (філософія, культурологія, політологія, соціологія, релігієзнавство, психологія, педагогіка) може стати невичерпним джерелом можливостей для духовно-морального розвитку особистості студента. Бо саме це дозволить людині активно й цілеспрямовано протистояти злему насильству, гріховній спокусі як у своєму внутрішньому житті, у глибинах індивідуальної природи, так і в сфері зовнішнього буття. Тобто важливим завданням виховання духовності є пошук реальних форм особистого протистояння

злу. Релігійно-моральний принцип "непротивлення злу насильством" у добу всезагальної аморальності може бути трансформований у гуманітарно-моральну максиму "опір злу неучастью" (І. Колесникова).

Якщо поставитися до проблеми духовного розвитку професійно й сумлінно, то виникає безліч питань, наприклад, наскільки є великим моральний потенціал вражень, які наші студенти отримують з довколишнього; наскільки часто у них виникає можливість бути причетними до справжніх зразків духовності, спілкуватися з носіями чіткої моральної позиції; які можливості та реальні наслідки виявлення такої позиції для них містить педагогічна взаємодія з викладачами; чи здатні ми компенсувати відсутність духовного у житті своїх вихованців; чи дійсно присутні у змісті освіти, яку ми пропонуємо сьогодні у вищій школі, компоненти, які працюють на виховання духовності і як їх зробити реально дієздатними, у чому специфіка духовної інформації, яка не завжди може бути переведеною на "мову" свідомості або підсвідомості.

"Знаряддями вертикального перетинання життя" (М.Мамардашвілі), які допомагають людині підніматися на вищі щаблі духовності, виходити за індивідуальні межі, з давніх-давен слугували різні форми релігійної традиції, духовні практики; філософія, класичне та національне мистецтво, гуманітарне знання, спілкування з природою, зустрічі з людьми, які уособлюють духовне начало. Сьогодні можна констатувати, що з життя сучасної молоді, зі змісту вищої освіти не можна витискувати перелічені джерела, бо саме вони становлять природний ґрунт для розвитку зерен духовності.

Вища освіта повинна дати кожній молодій людині можливість здійснити вибір життєвого шляху, який передбачає поєднання конкретних професійних вмій та знань, задоволення потреб індивідуального розвитку, формування громадянських якостей та моральних переконань. Ідейно-змістовий потенціал гуманітарних наук (зокрема, філософії, культурології, релігієзнавства, психології тощо) здатний допомогти студентові створити та структурувати свій внутрішній світ, віднайти та розвивати внутрішнє культурне поле, вибудувувати зв'язки з соціумом, природою, культурою, у просторі яких він живе. Розвиток духовності в людині – це перш за все проблема опанування смислами. Тож, вивчати, наприклад, філософію треба не заради самої цієї науки, а за її допомогою вивчати світ, людину, закони буття, гармонії, відкривати себе та свої власні потенції. Багатюща скарбниця філософської світової та національної мудрості дозволяє вводити студентів у світ осягання істини, буття, віри, пошуків смислу життя, у світ людського розуму, любові, краси, справедливості, правди, пізнання, совісті.

Усвідомлене сходження до духовності і викладача, і студента починається з акту запитання про смисл, про сенс свого життя, буття взагалі, про власні діяння. Подібні питання задають межі осмисленості індивідуального існування. Отже, нічого нам не заважає підсилити у змісті вищої освіти розглядання кола проблем та категорій, які звертаються саме до смислу буття: життя та смерть, добро і зло, істина та брехня, краса і гармонія тощо і до смислу буття кожного студента як молоді особистості, майбутнього професіонала, громадянина, сім'янина.

Сама по собі наука демократична, пошук істини є доступним для кожного. Всередині науки йде боротьба проблем, гіпотез, ідей та думок, доказів та обґрунтувань, у результаті чого створюються нові знання, які допомагають жити. При цьому наукове бачення світу існує поруч з його образно-художнім, суспільно-політичним та релігійним сприйняттям. Ігнорувати це – збіднювати, редукувати його цілісний, сакральний-багатомірний образ. Нагадаємо, що особистісне знання засвоюється з різних джерел, проте головне з них сфера освіти, де на основі особистісного знання людина творчо "конструє себе" в усіх іпостасях, а особистісний смисл – не тільки результат того, про що чули або читали, але й "власний винахід". Уважаємо, що через відкриту систему освіти пролягає шлях до втілення ідеї "суспільство та держава для людини".

Висновки. Застосування принципів педагогічної синергетики дозволяє бачити і з'ясовувати кризові явища у системі освіти, розглядати освітню діяльність з незвичного боку – з боку внутрішнього значення і смислу педагогічних явищ, що мають можливість самоорганізації, оцінювати перспективи розвитку освітньої практики з точки зору її багатоваріативності, багатомірності, неврівноваженості, мінливості, суб'єктності, і загалом, відкритості. Гострою залишається проблема подолання стереотипів лінійного сприйняття світу, що трансливалися інститутами освіти, зорієнтованими на стабільний суспільний розвиток, що потребує опанування молоддю принципами життя у нестабільному, нелінійному світі, де людина повинна вчитися жити у "динамічному хаосі" і осягати закони його самоорганізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бондаревская Е., Кульневич С.* Педагогика: личность в гуманистических теориях и системах воспитания / Е. Бондаревская, С. Кульневич. – Ростов н/Д: ТЦ "Учитель", 1999.
2. *Кульневич С.* Философия жизни, тринитарность и синергетика как неклассические основы гуманитарного образования / С.Кульневич // Личностно-ориентированная педагогика. – Воронеж, 1999.
3. *Леонтьев А.* Деятельность. Сознание. Личность / А. Леонтьев. – М., 1975.
4. *Шевелева С.* Открытая модель образования (Синергетический подход) / С.Шевелева // Проблемы формирования открытого общества в России. – М.: Магистр, 1997.

Подано до редакції 10.06.11